

Релігійні вірування ранніх тюрків, очевидно, склалися з симбіозу різних культів, як то культ предків, культ Неба, поклонялись вони й Духу Гори. Враховуючи те, що неабияким авторитетом в суспільстві користувались согдійці, а вони, як ми знаємо, були маніхеями, то культ Мані теж був тут у пошані. Однак дослідження релігійного світогляду тюрків не є предметом нашого дослідження.

Тож повернемося до Менандра. Нам здається, що обряд очищення, описаний ним, був своєрідним показовим виступом, метою якого було надати серйозності (а може й залякати) і значимості самому каганом, а також показати ромеям, що, незважаючи на їх "цивілізованість", могутність і важливість, вони все ж таки повинні користися місцевим правилам і нормам. Це доводило самодостатність і впевненість тюрків.

Проведення обряду, який передував зустрічі ромеїв з каганом, було своєрідним психологічним тиском на Зе-

марха і його супутників. Однак, як це видно з джерела, тиск цей не справив очікуваного враження і візантійці продовжували далі усі церемоніальні процедури.

1. Артамонов М. И. История Хазар. – Ленинград, 1962.
2. Вернадский Г. Древняя Русь. – М.: Аграф, 1999.
3. Византийские историки Дексипп, Эвнаний, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феодан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом. – СПб., 1860.
4. Лигулевская Н. Византия на путях в Индию. Из торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. – М.-Л., 1951.
5. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. – Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. – Bonnae, 1829.
6. Grousset R. The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970.
7. Menander Protector. Fragmenta. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. – Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. – Bonnae, 1829. – P. 380-386. (Переклад з грецької – О.П. Жданович).

Надійшла до редколегії 13.03.12

А. Зелінський, канд. іст. наук
(м. Київ, Україна)

ХРОНОЛОГІЧНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ РОЗШИРЕННЯ ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ ПТОЛЕМЕЇВСЬКОЇ КИРЕНАЇКИ

Згідно з розповіддю Страбона, за часів Птолемея сина Лага кордон між Киренаїкою і Карфагеном знаходився значно західніше від традиційного рубежа – Філенових жертовників. Співставлення свідчень Діодора, Арріана, Страбона і тексту т.зв. Киренської конституції у сукупності з аналізом історії діадохів дозволяє датувати розширення західних кордонів Киренаїки 308/307 роком до Р.Х.

According to Strabo, at the time of Ptolemy I the border between Cyrenaica and Carthago was located to the west from the traditional boundary, Arae Philaenorum. Comparison of the sources such as Diodorus, Arrian, Strabo and the text of so-called constitution of Cyrene, together with analysis of the Successors' history, allows to date of the expansion of the western borders of Cyrenaica 308/307 year B.C.

Страбон, розповідаючи про географію Киренаїки, говорить наступне: "...далі [на схід – прим. автора] здіймається Євфрантова вежа – кордон колишніх володінь Карфагена і Киренаїки при Птолемеї; потім іде інше місце під назвою Харакс, яке слугувало карфагенянам портом; вони привозили сюди вино, отримуючи взаємін сільфій і його сік від торговців, які потай поставляли ці продукти з Кирени. Далі слідує жертовники Філенів, а за ними – фортеця Автомали..." [45, XVII, III, 20].

Цей невеликий пасаж Страбона дозволяє припустити, що протягом певного періоду, під час правління одного з представників династії Птолемеїв, до складу елліністичної Киренаїки входила частина карфагенської берегової смуги, яка простягалась на захід від т.зв. Філенових жертовників (давнього киренсько-карфагенського кордону [41, 109; 37, III, 39, X, 40; 18, 19, 79; 45, II, 20; 50, V, 6e; 39, I, 33, 38; 34, V, 4; 13, IV, 3-4; 21, p. 95-96, 103] і сягала вежі Євфранта.

Оскільки на момент початку II Пунічної війни (218 Р. – тут і далі – до Р.Х. [24, S. 419]) кордоном між Карфагеном і Киренаїкою знову служили Філенові Жертовники [37, III, 39; 28, S. 232 Anm. 2; 24, S. 294], дослідники одностайно відносять короткочасне розширення західного кордону зазначеної області на період правління Птолемея I Сотера [31, S. 351-352, 411-412, 522 Anm. 80; 28, S. 231-232; 21, p. 103 not. 28; 24, S. 101-103]. Дійсно, зазначена подія не могла відбутися ні до початку II Пунічної війни, ні у проміжок часу між її завершенням (201 р. [12, S. 12]) і інкорпорацією Киренаїки до складу римської

держави (96-75/74 р. [19, II, 40-41; 26, XXXIX, 5; 23, p. 210]). На користь першого говорять рівні безконфліктні відносини, що мали місце між Єгиптом і Карфагеном за часів царювання другого та третього представників династії Птолемеїв 7, I; 17, V, I, P. 152-153, 522, V, II, P. 264-265 not. 165-171, 751 not. 13; 23, p. 54; 24, S. 293-294, 422, 426]; на користь другого свідчить факт проходження західного кордону Киренаїки по Філеновим жертовникам, зафіксований на момент закінчення II Пунічної війни [37, X, 40], у період Югуртинської війни (112-105 р. [29, p. 29-30]) [18, 19, 79] і після входження Киренаїки до складу римської держави [45, II, 20; 50, V, 6e; 39, I, 33, 38; 34, V, 4; 13, IV, 3-4].

Якщо ідентифікація Птолемея, згаданого Страбоном, не викликає сумнівів [див. вище; також пор. 45, XVII, I, 5], то час і обставини тимчасового збільшення киренської території й досі залишається невизначеним. Нечисленні дослідники, котрі звернули увагу на цей епізод птолемеївської зовнішньополітичної історії, відносять зазначену подію на проміжок часу між першим включенням Кирени до числа володінь Птолемея (322-321 р.) і моментом повернення цієї області під владу єгипетського сатрапа після загибелі бунтівного намісника Киренаїки [див., н-д: 4, с. 28-37; 3, с. 353, 440-443 прим. 1], Офеллі (308/307 р.) [31, S. 351-352, 411-412, 522 Anm. 80; 28, S. 231-232; 22, p. 103; 24, S. 102 Anm. 38; 30, p. 66-67, 69]. При цьому, як правило, науковці схильні приписувати завоювання відповідної ділянки карфагенського узбережжя саме Офеллі, котрий дійсно, після відпадиння від Єгипту планував розширити власні володіння за рахунок західного сусіда [31, S. 351-352, 411-412, 522 Anm. 80; 30, p. 66-67, 69; 24, S. 102 Anm. 38; пор. 15, XX, 40-42, 70; 23, p. 20; 24, S. 179-180]. По іншому до вирішення цієї проблеми поставився W. Huss. У низці своїх робіт він розглянув дві

* Я схильнаюсь до точки зору дослідників, котрі пов'язують повернення карфагенянами зазначеної берегової смуги з подіями I Сирійської війни [31, S. 411-412; 24, S. 268 Anm. 110, 294]. В усякому разі, якщо взяти до уваги свідчення Ератостена про Автомали як західний кордон Киренаїки [45, II, V, 20; 24, S. 294 Anm. 326], то за terminum ante quem для відновлення традиційного киренсько-карфагенського кордону можна сміливо прийняти середину III ст. [24, S. 294].

альтернативні можливості датування зазначеної події: 1. приєднання до Киренаїки карфагенської території було здійснено Птолемеєм у 322/321 р.; 2. відповідне територіальне надбання єгипетський сатрап здійснив у 308/307 р. під час вищезгаданого повторного завоювання Кирени. При цьому, німецький дослідник надав безсумнівну перевагу першому з вищевказаних варіантів [25, S. 172; 24, S. 102-103 Anm. 38-39].

На користь власної точки зору W. Huss, на відміну від більшості своїх попередників, навів низку аргументів. Так, згідно з його міркуваннями, Птолемей у 308 р. не мав можливості зазіхати на карфагенські володіння оскільки він був зайнятий справами у Балканській греції [див. нижче], а крім того єгипетський сатрап не мав ніякого відношення до західної експедиції Офелли [24, S. 102 Anm. 38]. Вагомим же аргументом на користь датування розширення західних кордонів Киренаїки 322/321-м р. німецький дослідник вважає певний пасаж з "Історії діадохів" Арріана. Згідно зі свідченням античного історика, під час відомого перерозподілу сатрапій у Трипарадісі за сином Лага було закріплено "...Єгипет, і Лівію, і дуже велику частину земель по інший її бік, і усі інші західні землі, які згодом будуть здобуті списом" [9, 156. f. 9. 34; 24, S. 102-103].

Проте, не зважаючи на всі аргументи та контраргументи, наведені зазначеним науковцем, я дотримуюсь думки, згідно з якою все відбувалося з точністю до навпаки. А саме: розширення західних кордонів Киренаїки могло мати місце лише під час другого підкорення Птолемеєм цієї області у 308/307 р.

Почнемо з найвагомішого й до того ж єдиного розгорнутого аргументу, що W. Huss навів на користь більш раннього датування цієї події. Перш за все, варто зазначити, що інтерпретація пасажу Арріана, запропонована німецьким дослідником не є незаперечною. Так, ще I. Droysen, хоча також ототожнював Лівію з Киренаїкою [2, S. 106], проте під "дуже великою частиною земель по інший бік" він розумів область т.зв. Аравії, котра відійшла Птолемею в ході першого розподілу сатрапій [2, с. 106 пор. 9, 156. f.1. 5]. M. Austyn пропонує наступний переклад зазначеного пасажу: "Птолемей повинен був управляти Єгиптом, Лівією і усіма територіями, що знаходились поза цим разом з подальшими завоюваннями, які він робив на заході" (Ptolemy was to control Egypt, Libya and all the expanse of territory beyond it together with any further conquests he made to the west [22, p. 71 #30]). У свою чергу, згідно з інтерпретацією, яку запропонував G. Weber, цей фрагмент виглядає наступним чином: "Власне Єгипет, Лівію і загальний обсяг територій, виходячи з того, що це завойовувалося на заході, повинен був контролювати Птолемей" (Aegypten naemlich, Libyen und die gesamte Ausweitung des Territoriums darueberhinaus, was nach Westen hin noch erworben wurde, sollte Ptolemaios kontrollieren [42, #3]).

Також слід мати на увазі, що хоча у античних джерелах т.зв. Лівія, дійсно, нерідко ототожнювалася з Киренаїкою [24, S. 102 Anm. 40], проте це не було загальноприйнятим правилом [н-д: 13, IV. 5]. Найбільш значущим прикладом, котрий у нашому випадку підтверджує подібний стан речей може служити інший уривок з того ж твору Арріана. Говорячи про перший розподіл сатрапій, який відбувся у Вавилоні після смерті Александра, давній письменник зазначає: "...Птолемей син Лага був призначений управляти Єгиптом і Лівією і частиною Аравії, що прилягає до Єгипту..." [9, 156. f. 1. 5]. Не має жодного сумніву, що у зазначеному проході термін "Лівія" не міг поширюватися на область Кирени. За часів Александра вищезгада-

ний поліс отримав статус формально незалежного союзника македонської держави [15, XVII. 49; 43, IV. VII. 9; 8, VII. 15; 2, с. 93; 32, S. 86; 44, S. 102-103; 108-109; 6, с. 148, 159; 23, р. 10, 15; 24, S. 70; 1, с. 86] і згодом потрапив під владу Птолемея за ініціатииви й на власний розсуд останнього [14, 155. f. 1. 3; 26, XIII. 6; 2, с. 93; 44, S. 102-103, 108-109].

І, нарешті, ми маємо недвозначні свідчення інших джерел, згідно з якими західний приморський кордон Кирени, а отже й усієї Киренаїки [45, II. V. 20, XVII. III. 20; 13, IV. 4; 47, IX. 1. 3], протягом 321-309 р. обмежувався фортецею Автомали, і таким чином проходив по Філеновим жертovníкам [див. вище]. Перше таке свідчення міститься у т.зв. Киренській конституції, наданій полісу Птолемеєм приблизно у 321/320 р [47, IX. 1; 11, р. 29; 23, р. 15, 30 not. 25; 24, S. 100-101]. Як видно з цього документу, громадянами Кирени могли вважатися діти киренців від киренянок і лівійських жінок, що проживали на території між Катабатмом на сході [45, XVII. I. 5, 13, III. 22; 34, V. 5; 13, IV. 4-5] і Автомалами на заході [47, IX. 1, 3]: тобто, між двома крайніми точками Киренаїки, котрі, з огляду на цей документ, входили до складу головного полісу області. Друге свідчення ми знаходимо в одному епізоді з "Історичної бібліотеки" Діодора Сицилійського, запозиченому з твору Дуріса Самоського або ж іншого сучасника описуваних подій [32, S. 458 Anm. 2; 49, р. 38-39; 27, р. 70-80]. Розповідаючи про похід Офелли супроти Карфагену [див. вище], Діодор зазначає, що військо киренського династа почало потерпати від голоду і спраги одразу за Автомалами [15, XX. 41-42]. На мій погляд, це свідчення античного автора дозволяє прийти до висновку, що саме Автомали були останнім населеним пунктом, підконтрольним офеллі. Якби кордони Киренаїки на той момент сягали Вежі Євфранта, то династ міг би підготувати належне забезпечення для проходження армії та просування колоністів на додатковому відрізку шляху довжиною, як мінімум, у 150 кілометрів [30, Р. 69, 78; 24, S. 101]. Це ж значно полегшило б перехід війська й обозу Офелли під стіни Карфагену.

Залишилося вказати ще на дві обставини, котрі, на мій погляд, тією чи іншою мірою суперечать датуванню, що запропонував W. Huss. По-перше, захоплення карфагенської території у 322/321 р. іде в розріз з тодішньою рстановкою сил у північній Африці. Як відомо, Птолемей вперше захопив Киренаїку, користуючись загостренням соціальної боротьби у місті, а також виступаючи в ролі рятівника всього Пентаполісу від зазіхань військового авантюриста Тіброна [15, XVIII. 19-21; 9, 156. f. 9. 16-19]. При цьому, Карфагеняни у зазначеній ситуації виступили як союзники Киренців проти вищезгаданого Тіброна, але не проти Птолемея [15, XVIII. 21]. За такого стану речей єгипетський сатрап навряд чи став би без нагальної потреби загострювати стосунки з новим сусідом, не зміцнивши своїх позицій у самій Киренаїці. По-друге, зі слів Страбона ми знаємо про морську експедицію, здійснену Офеллою з метою обстеження атлантичного узбережжя Африки [45, XVII. III. 3]. На мою думку, якщо ця експедиція дійсно мала місце [32, S. 457 Anm. 5], то організована вона могла бути Офеллою лише за часів його намісництва у Киренаїці [28, S. 231 Anm. 4; 30, р. 65-84]. При цьому, на мій погляд, варто погодитися з тим, що подібна експедиція мала конкретну практичну мету: налагодження власних торгівельних шляхів до глибинних областей чорної Африки [30, р. 68-69]. Ця ж обставина, у свою чергу, непрямым чином говорить про невідкладність киренському наміснику берегової смуги між Філеновими жертovní-

никами і Вежею Євфранта, яка служила кінцевим пунктом одного з таких торговельних шляхів [див. нижче].

Якщо ж говорити про інший варіант датування, який відкинув W. Huss, а саме про 308/307 р., то він видається мені набагато вірогіднішим аніж попередній. Перш за все, не витримують жодної критики контраргументи, запропоновані німецьким науковцем [див. вище]. Згідно зі свідченням, яке міститься у візантійському лексиконі Суда, Птолемей повернув собі контроль над Киренаїкою одразу після згорання своєї балканської кампанії 308 р. Так, після розповіді про балканську експедицію Птолемея автор лексикону пише наступне: "...він [Птолемей – прим. автора] приплив до Єгипту, [перед цим – прим. автора] встановив Леоніда керівником грецьких справ: і заволодів усією Лівією після того, як Офелла, киренський династ, загинув в наслідок підступності Агатокла з Сицилії" [46, delta. 431; пор. 11, р. 20; 24, S. 179-180; 5, с. 41 прим. 23]. До висновку, згідно з яким єгипетський сатрап знову заволодів Киренаїкою саме під час повернення з Греції до Єгипту також підштовхує наявність кількох киренських проходів, розміщених Афінеєм поряд зі згадкою про бенкет Птолемея, присвячений щасливому поверненню останнього з середземноморської експедиції 309-308 р. [10, III. 100f-101f, VI. 244b-d; пор. 5, с. 41 прим. 23].

З іншого боку, ніщо не могло завадити синові Лага, скористатися дуже скрутною ситуацією, у яку на той момент потрапив Карфаген, навіть з урахуванням того, що єгипетський сатрап не стояв за карфагенською експедицією Офелли. Остання обставина аж ніяк не завадила б Птолемею заволодіти прибережною смугою, і навіть примусити західного сусіда визнати її анексію, як порівняно невелику плату за відмову сина Лага від заключення наступального військового союзу з Агатоком. Варто також зазначити, що з огляду на напружену, виснажливу боротьбу, що на той момент тривала між Карфагенянами і сиракузьким тираном, посилену внутрішніми негараздами у самому Карфагені [37, VII. 2; 15, XX. 29-34, 38-39, 43-44, 54-61, 63-70, 38, XXII; 26, XXII. 7-8; 33, IV. VI. 28, 31-32], синові Лага Важко було б знайти більш сприятливий момент для розширення західних кордонів Киренаїки.

І нарешті, слід враховувати, що саме після тривалої малоазійсько-балканської експедиції 310-308 р. [48, #390; 15, XX. 19, 27, 37; 35, 7, 15; 36, VIII. 58; 16, II. 115; 40, 260. f. 42; 44, S. 183-188; 20, р. 193-198; 23, р. 19; 24, S. 175-178], єгипетський сатрап був особливо зацікавлений у здобутті контролю над береговою смугою між Філеновими жертвниками і Вежею Євфранта. Тривала експедиція, а особливо балканська кампанія сина Лага, не принесла відчутних територіальних надбань [15, хх. 37; 24, S. 178], проте суттєво спустошила єгипетську скарбницю. Варто лише згадати, що однією з причин, які змусили Птолемея полишити Грецію, стала відмова еллінів забезпечити єгипетського сатрапа певною кількістю фінансів і продовольства [15, XX. 37]. Оволодіння ж вищезгаданою частиною карфагенської берегової смуги дозволило б Птолемею протягом порівняно короткого проміжку часу покращити фінансове становище своєї сатрапії. Завдяки зазначеній військовій акції під контролем сина Лага опинявся кінцевий пункт караванного шляху, що вів з глибин африки до узбережжя середземного моря. Саме цим шляхом до античного світу потрапляли такі коштовні товари, як золото,

дорогоцінні камені, слонова кістка, страусове пір'я та чорношкірі невольники [24, S. 103-104; 30, р. 69, 77].

Отже, саме у 308/307 р., на відміну від 322/321 р. або періоду намісництва Офелли, єгипетський сатрап мав не лише найбільш сприятливі умови для розширення західного кордону Киренаїки, але й нагальну потребу скористатися зазначеною можливістю. Непрямі ж свідчення низки античних авторів у сукупності з даними т.зв. Киренської конституції, дозволяють мені прийти до висновку, що Птолемей не приминув цією можливістю скористатися.

1. Бриан П. Александр Македонский. – М., 2007. 2. Дройзен И. История эллинизма: В 3 т. – Т. 2. – Ростов-на-Дону, 1995. 3. Зелінський А.Л. Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв. – К., 2010. 4. Зелінський А.Л. До питання про гіпотетичну лояльність Офелли Киренського // Сходознавство. В. 44 (2008). 5. Зелінський А.Л. Три примітки до історії діадохів // Східний світ. – 2007. – №1. 6. Шахермайр Ф. Александр Македонский. – М., 1984. 7. Appianus. Sicelica // Appiani Historia Romana: In 2 v. – V. 1. – Lipsiae, 1962. 8. Arrianus Flavius. Anabasis. – Lipsiae, 1899. 9. Arrianus Flavius. Historia successorum Alexandri // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. – Bd. 2. – Berlin–Leiden, 1923–1958. 10. Athenaeus. Deipnosophistae: Libri XV: In 2 v. – Lipsiae, 1887. 11. Bagnall R. The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt. – Leiden, 1976. 12. Bengtson H. Die Hellenistische Weltkultur. – Stuttgart–Wiesbaden, 1988. 13. Claudius Ptolemaeus. Geographia. – Hildesheim, 1966. 14. De historia diadochorum (Epitome heidelbergensis) // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. – Bd. 2. – Berlin–Leiden, 1923–1958. 15. Diodorus Siculus. Bibliotheca Historica: In 4 v. – V. 4. – Lipsiae, 1884. 16. Diogenes Laertius. Diogeni Laertii Vita Philosophorum. – Oxford, 1922. 17. Fraser P. Ptolemaic Alexandria: In II v. – Oxford, 1972. 18. G. Sallustius Crispus. Bellum Iugurthinum. – Diesterweg, 1974. 19. G. Sallustius Crispus. Historia: Orationes et epistulae de Historiarum libris excerptae. – Patron, 1967. 20. Garlan Y. Alliance entre les iasiens et ptolemee Ier // Zeitschrift fuer papyrologie und epigraphik. – Bd. 18 (1975). 21. Goodchild R. Arae Philaenorum and Automalax // Papers of the British School at Rome. – V. 20 (1952). 22. The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. – Cambridge, 2006. 23. Hoelbl G. A History of the Ptolemaic Empire. – London, New-York, 2001. 24. Huss W. Aegypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v.Chr. – Muenchen, 2001. 25. Huss W. Geschichte der Karthager. – Muenchen, 1985. 26. Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus "Historiae Philippicae" Epitome. – Lipsiae, 1911. 27. Ketric R. In the Shadow of Macedon. Duris of Samos. – Wiesbaden, 1977. 28. Kornemann E. Die letzten Ziele der Politik Alexanders des Großen // Klio. – Bd. 16 (1920). 29. Lintott A. The Roman empire and its problems in the late second century // CAH. – V. 9 (1992). 30. Martin A. El periplo norteafricano de Ofelas // Gerion. 2006. #1. 31. Meltzer O. Geschichte der Karthager: in III bd. – Bd. I. – Berlin, 1879. 32. Niese B. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea. – Gotha, 1893. 33. Orosius Paulus. Historiarum adversus paganos libri VII. – Lipsiae, 1889. 34. Plinius Secundus. Historiae Naturalis: In 5 v. – Lipsiae, 1871–1874. 35. Plutarchus. Demetrius // Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii. – Lipsiae, 1875. 36. Polyaeus. Strategmata. – Lipsiae, 1899. 37. Polybius. Historiae: In 2 v. – Lipsiae, 1882. 38. Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam // Pompei Trogi fragmenta. – Lipsiae, 1956. 39. Pomponius Mela. De Chorographia. – Ann Arbor, 1998. 40. Porphyrius. Fragmenta // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. – Bd. 2. – Berlin–Leiden, 1923–1958. 41. Pseudo-Scylax. Periplus // Geographi graeci minores: in 2 v. – V. 2. – Paris, 1882. 42. Quellen zur Vorlesung "Geschichte des Hellenismus". – Eichstaett, 1999. 43. Quintus Curtius Rufus. Historiarum Alexandri Magni Regis Macedonum; Libri qui supersunt // Курций Руф. История Александра Македонского (сохранившиеся книги. – М., 1963. 44. Seibert J. Untersuchungen zur Geschichte Ptolemaios' I. – Muenchen, 1969. 45. Strabo. Rerum Geographicorum. – Libri 17. – Halle, 1899. 46. Suda. Lexicon: In 4 v. – Leipzig, 1928–1935. 47. Supplementum Epigraphicum Graecorum: In 30 v. – Leiden, 1923–1980. 48. Sylloge inscriptionum Graecorum: In 4 v. – Lipsiae, 1915–1924. 49. Ullman B. History and Tragedy // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. v. 73 (1942). 50. Valerius Maximus. Factorum et dictorum memorabilium libri novem. Cambridge (Mass.), 2000.

Надійшла до редколегії 13.03.12